

ХМЕЛЬНИЧЧИНА (1648–1657 рр.): ДО ПИТАННЯ ПРО КРИТИКУ УКРАЇНСЬКОЇ КРИТИЧНОЇ КОНЦЕПЦІЇ

У світовій історичній науці навряд чи знайдеться будь-яке питання, яке б інтерпретувалося істориками однозначно. Навпаки, досвід вивчення світової історіографії свідчить, що такі суспільно-політичні явища, як французька буржуазна революція 1789 року, більшовицька революція 1917 року в колишній Російській імперії, Велика Вітчизняна війна 1941–1945 років та багато інших викликають різні, а нерідко – взагалі протилежні оцінки дослідників. Не стала в цьому плані винятком і так звана Хмельниччина 1648–1657 років – широкий український козацько-селянський рух, який у процесі кривавої, жорстокої боротьби проти поляків, татарів, німців та інших ворогів привів до створення і функціонування першої за весь період новітньої історії української держави.

Про цей широкий суспільно-політичний рух XVII століття існує величезна кількість історичних праць, перші з яких були написані ще сучасниками Хмельниччини. В усій великій літературі, присвяченій цьому українському народному руху на чолі з гетьманом Богданом Хмельницьким, з часом сформувалися дві різні концепції: апологетична і критично-негативна. Суть першої, апологетичної концепції, полягає у визнанні Хмельниччини як у цілому позитивного і прогресивного явища нашої вітчизняної історії, якій вдалося втілити в життя суспільний ідеал абсолютної більшості українців – ідеал національної незалежності і економічної свободи. Критично-негативна концепція, навпаки, інтерпретує рух на чолі з Б. Хмельницьким суто негативно, – як регресивний феномен, який значно відкинув назад або ж принаймні суттєво загальмував суспільний розвиток України практично в усіх сферах її життя.

Впродовж XX – початку XXI століть помітно збільшилась кількість тих істориків, які, базуючись на серйозній аргументації, розробляють саме першу концепцію. Але чи означає це, що критично-негативна концепція є повністю антиісторичною, – тобто такою, яка зовсім не відповідає історичній правді? А якщо вона частково відтворює історичні реалії, то яка з цих двох концептуальних конструкцій краще відтворює історію Хмельниччини? Ця стаття і є саме спробою дати детальну відповідь на це питання.

У свій час представники польської історіографії приклали чимало зусиль для того, щоб довести, що по суті єдиною причиною виникнення цього широкого народного руху була велика образа майбутнього гетьмана Богдана Хмельницького на польську владу за те, що вона позбавила його родового маєтку – хутора Суботова. На їхню думку, керуючись лише гострим бажанням помститися своїм кровним ворогам (Конецпольському і Чаплинському), Хмельницький поїхав у Запорізьку Січ, був обраний там гетьманом і підняв українців на збройну боротьбу проти Речі Посполитої¹.

Звичайно, у ніякому разі не можна скидати з рахунків цей особистий чинник, проте зводити справу тільки до особистої образи українського гетьмана на польську владу означало б ігнорувати інші важливі причини, які зумовили появу на світ такого досить значного суспільно-політичного явища, як Хмельниччина. Відомий український історик і письменник Петро Куліш, якому судилося стати одним з найбільш непримирених критиків Хмельниччини, зазначив у одній із своїх праць, що вона була покликана до життя головним чином суспільними протиріччями між великим магнатським землеволодінням України і козацькими та селянськими верствами, на яких з роками все більше і сильніше поширювався шляхетсько-магнатський гніт². До речі, згаданий П. Кулішем фактор згадується у працях практично всіх істориків, яким притаманна позитивна інтерпретація Хмельниччини. Разом з тим, на відміну від них, П. Куліш робить зовсім інший висновок – що ці та інші суспільні негаразди Речі Посполитої покликали до життя в особі Хмельниччини не позитивне, а суто негативне явище³.

На думку П. Куліша, негативний зміст народного повстання Богдана Хмельницького проти Речі Посполитої проявив себе перш за все заподіяним нею повномасштабним руйнуванням усієї України⁴. За П. Кулішем, ця руйнація відбувалася по кількох принципово важливих напрямках. По-перше, вже у 1648 році, під час стрімкого і переможного наступу військ Б. Хмельницького на Захід, загинула величезна кількість людей – і, перш за все, тих, кого учасники широкого селянсько-козацького руху вважали своїми ворогами (з числа польської шляхти, польських вояків-жовнірів, євреїв, представників католицького духовенства та ін.)⁵. По-друге, у той же час відбулася і економічна руйнація України, що знайшла свій вираз у повному чи майже повному зупиненні усіх форм господарчого життя⁶. Підтримував такі і подібні судження В. Драгоманов, який підкреслив повномасштабне знищення поляків і євреїв на «козацькій» території⁷.

Суттєве доповнення до подібного бачення тих подій зробив і широковідомий український історик Михайло Грушевський. На його погляд, Хмельниччина, крім іншого, призвела якщо і не до руйнації, то принаймні до очевидної стагнації України в сфері її культури. М.С. Грушевський підкреслив, що Хмельницький і його соратники не зробили будь-яких нових і значних кроків ані у справі різних форм освіти, ані у справі будівництва нових церков і монастирів, ані у справі написання нових і значних літературних творів. Михайло Сергійович навіть вивів для доказу таких своїх поглядів своєрідний літературний критерій. Якщо, на його думку, у період Хмельниччини не з'явилося літературного твору рівня «Слова о полку Ігоревім», то це і є переконливим доказом того, що Богдан Хмельницький і його чисельні прибічники «забезпечили» саме стагнацію у сфері культури України⁸. Впевненість у тому, що рух Хмельницького не уявляв собою нічого, крім великої руйнації України, привела П. Куліша до цілком закономірного висновку, що Хмельниччина була звичайним «пустощвітом» вітчизняної історії.

Варто зазначити, що серйозні аргументи на підтримку «руїнницької» інтерпретації Хмельниччини можна знайти також і у працях тих істориків, які подібні погляди у цілому не поділяли.

Наприклад, у своїй історичній монографії «Богдан Хмельницький» Микола Костомаров навів велику кількість фактів, що вони переконливо свідчили про систематичне і варварське знищення козаками і селянами «батька Хміля» євреїв⁹. Інакше кажучи, Хмельниччина теж, як і деякі інші політичні сили світової історії, зробила свій вагомий і досить сумний внесок у справу геноциду єврейського народу.

Підкреслимо, що, якщо, як і польські історики, Петро Куліш, Михайло Грушевський та інші українські дослідники завжди підкреслювали руїнницьку суть козацько-селянського руху 1648–1657 років, то їх опоненти, які тлумачили історію Хмельниччини переважно позитивно, із цілком зрозумілих причин уникали конкретного висвітлення цього питання. Таким чином, якщо симпатии гетьмана Богдана вважали, що українська Руїна почалася вже після смерті «батька Хміля», то їх опоненти були впевнені, що ця руїна почалася саме під час Хмельниччини як прямий результат дій її учасників.

То чи дійсно у 1648–1657 роках відбулася широка руйнація України, згадувана не тільки противниками, а й деякими прибічниками гетьмана Хмельницького? Поза усяким сумнівом, вона дійсно мала місце. У свій час ми не досить сильно замислювались над зловісним змістом відомої фрази ватажка козаків і селян про те, що вже у перший рік боротьби (1648) на Україні не залишилося жодного польського шляхтича, жодного польського жовніра, жодного уніатського священика¹⁰. Тоді, висловлюючись сучасною мовою, відбулася колосальна, небачена «зачистка» України від її ворогів. Немає сумнівів, в її ході загинула величезна кількість людей – і, до речі, не тільки поляків і євреїв, а й українських козаків і селян, які гинули від руки польських військ та їхніх союзників. На нашу думку, таку кількість жертв на території України не принесли за собою будь-які завойовники – наприклад, гунни на чолі з Атілоу, або монголо-татари. У значній мірі відповідає історичній правді і думка про економічну руйнацію України в той час (вона, зокрема, знайшла свій вираз у ліквідації наявних форм економічного життя – завдяки тому, що значна кількість українських чоловіків почала приймати участь у військових діях). Правда і те, що керівникам

Хмельниччини і її рядовим учасникам не було чим особливо похвалитися у плані культурного будівництва.

Разом з тим, визнаючи, що «руїницький» погляд на Хмельниччину можна підкріпити досить великою кількістю цілком реальних фактів, слід підкреслити, що цим інтерпретаціям авторів критично-негативної концепції притаманні принаймні два суттєві недоліки. З одного боку, можна стверджувати, що масштаби руїни Хмельниччини, яка дійсно відбулася, є перебільшеними. З іншого боку, завдяки перебільшенню і абсолютизації руйнівного чинника працям П. Куліша, В. Антоновича, М. Грушевського та інших істориків притаманна серйозна недооцінка безумовно цілком реального креативного компоненту Хмельниччини.

Спробуємо докладно викласти наші погляди з цих двох важливих питань. Так, рух на чолі з Богданом Хмельницьким дійсно викликав згадану вище руйнацію, але чи означає це, що в її результаті Україна дійсно перетворилася на пустелю, як це хотів представити Петро Куліш? На наш погляд, справжньою пустелею тоді наша батьківщина не стала. Слід враховувати, що при усіх величезних втратах 1648 та інших революційних років значна кількість українського населення залишилась живою і до того ж здатною до виконання характерних для України господарчих функцій. Не можна, до речі, сказати, що впродовж 1648–1657 років українці присвячували себе лише збройній боротьбі. У зонах, принаймні тимчасово вільних від військових дій, селяни потроху господарювали, користуючись новими умовами праці на землі, які їм надала козацько-селянська революція (велике магнатське землеволодіння зникло, а самі селяни перестали бути кріпаками, ставши юридично вільними людьми). Що ж до того, що за часів Хмельниччини в Україні не з'явилося нового «Слова о полку Ігоревім», то такий виведений М.С. Грушевським критерій застою України та й будь-якої іншої країни в культурній сфері навряд чи можна вважати правильним. Наприклад, у сучасні часи ніхто з українських літераторів (принаймні поки що) не створив твір подібного рівня, проте навряд чи можна на цій підставі стверджувати, що зараз в українському культурному житті відбувається застій.

Крім того, слід підкреслити, що взагалі при відтворенні подій будь-якого революційного процесу не варто перебільшувати і абсолютизувати його руїнницькі і взагалі деструктивні риси, – тим більше, якщо врахувати, що будь-який серйозний суспільний переворот здебільшого не обходиться без знищення компонентів старого суспільного ладу. Критики Хмельниччини різних часів у більшості випадків обходять питання про те, що українська національна революція 1648–1657 років далеко не обмежилась ліквідацією старого, польсько-шляхетського ладу, його представників і захисників. Її наступним, хоча і досить нелегким кроком стало утворення української гетьманської держави з її багатьма характерними атрибутами. А цей крок навряд чи міг бути оцінений негативно навіть таким «твердим» противником руху на чолі з Б. Хмельницьким, як П. Куліш.

Слід зазначити, що ті історики, які розробляли критично-негативну концепцію, не обмежувались спробами переконати своїх читачів у суто деструктивному характері Хмельниччини. Ними було також чимало зроблено для того, щоб довести неспроможність Б. Хмельницького вирішувати різні важливі державні питання (військові, дипломатичні, економічні та інші) дійсно результативно і в інтересах переважної більшості українського народу. Зокрема, противники Богдана Хмельницького більш пізніх часів написали чимало про неефективність і незграбність його зовнішньої політики. Зокрема, В. Антонович був переконаний, що дипломатія гетьмана України не уявляла собою якоїсь цілісної системи, а насправді була хаотичними борсаннями у різні боки – до Москви, татарського Криму, Молдавії, Швеції та деяких інших країн. Крім того, М.С. Грушевський давав зрозуміти, що Богдан Хмельницький був завжди досить нерозбірливим у виборі потенційних союзників, нерідко шукаючи їх серед держав, що представляли два різні і ворожі один одному світи – мусульманський і немусульманський¹¹.

Деякі українські історики особливо закидають козацькому гетьманові в тому, що він на протязі кількох років мав союзні стосунки з ханським Кримом. Таку думку висловив, зокрема, Михайло Грушевський. В українсько-татарському союзі автор «Історії України-Русі» не бачив нічого позитивного, навпаки,

він вважав, що насправді татарські союзники виявилися великими ворогами України, які, «немов кліщ», впилися у тіло молодій Українській державі¹². В розумінні Михайла Сергієвича союз з кримськотатарськими силами був великим злочином Богдана Хмельницького¹³. Подібне критичне ставлення було притаманне і П. Кулішу, який критикував «батька Хміля» за те, що він у своїй боротьбі проти Речі Посполитої спирався головним чином не на свої, козацькі сили, а саме на татарські війська¹⁴.

Однак у більшості випадків подібні судження мають досить поверховий і відверто тенденційний характер – незважаючи на те, що їх висловлювали безумовно видатні українські історики. Слід почати з того, що для успішної боротьби з такою безумовно сильною державою, якою була Річ Посполита (яка, крім іншого, мала реальну можливість спертися на своїх союзників в Європі – зокрема, на війська герцогства Бранденбурзького), Хмельницькому були потрібні не тільки реальні, а й сильні союзники. Немає сумнівів, що основну ставку в цьому плані гетьман робив на царську Росію, прекрасно розуміючи її велику військову могутність. На нашу думку, якщо б уряд царя Олексія Михайловича вже у 1648 році вирішив надати гетьманській армії реальну військову допомогу, то питання про знаходження Хмельницьким інших країн-союзників або взагалі перестало б існувати, або принаймні стало б набагато менш актуальним. Але вся справа була в тому, що на протязі майже п'яти років російський уряд по суті відкидав пропозицію гетьманських дипломатів про надання військової допомоги Україні, керуючись при цьому принаймні двома важливими обставинами: з одного боку, бажанням уникнути чергового військового конфлікту з Польщею (яких до цього і так вже було у нього чимало), а, з іншого боку, намаганням дочекатися того часу, коли королівсько-шляхетська Річ Посполита і гетьманська Україна суттєво ослаблять себе під час українсько-польської війни. Саме ця обставина й примусила Хмельницького посилено шукати союзників за межами царської Росії.

Цілком очевидно, що цей пошук був досить складною і довгою справою, що обумовлювалось кількома важливими фак-

торами: досить невеликою кількістю реальних «претендентів», боротьбою практично в кожній з цих країн як прохмельницької, так і антихмельницької партій, а також досить активними воєнними діями польської дипломатії. І вже через це ми вважаємо історично неадекватною критичну думку про те, що при виборі союзників керівник Хмельниччини мав керуватись, але не керувався їхньою релігійною належністю. Якби гетьман враховував цей «параметр», він міг би цілком вірогідно не виграти частину переможних для нього битв – зокрема, під Жовтими водами, Корсунем, Пилявцями та ін.

Як відомо, ці битви закінчилися перемогами української армії при досить активній допомозі саме союзних татарських загонів. І вже цей факт не дає змоги повністю погодитись з думкою М.С. Грушевського про «татарський злочин» Б. Хмельницького. Звичайно, Михайло Сергійович був цілком правий, даючи зрозуміти, що збираючи свій ясир, татари завдавали тим самим значної шкоди Україні, однак перебільшення, а тим більше – абсолютизація цієї негативної обставини неминуче веде до спрощеної, однобічної інтерпретації союзницької ролі Криму в українській національно-визвольній боротьбі 1648–1653 років. Залучивши до неї ханські збройні сили, гетьман досяг двох дуже важливих позитивних цілей: з одного боку, помітно збільшив свої шанси на перемогу в українсько-польській війні, а, з іншого, унеможливив у ті роки існування іншого – польсько-татарського союзу, можливість якого теж не можна було виключати і який би став серйозною загрозою для справи розбудови молодого українського незалежності.

Разом з тим важко погодитись і з думкою Петра Куліша про те, що у своїх перших і безумовно історичних перемогах Хмельницький спирався головним чином на татарські війська. При їхній безумовно важливій ролі в цьому цю роль ні в якому разі не варто перебільшувати, як це робить автор критичної праці «Хмельниччина». Є переконливі свідчення, що в об'єднаній козацько-татарській армії татари складали очевидну меншість.

Не можна також прийняти й висловлювані опонентами Хмельницького думки про те, що його дипломати були непослідовними у своїх діях і, як правило, не доводили свою справу

до кінця. Навпаки, факти свідчать, що козацька дипломатія прикладала максимум послідовних зусиль для залучення різних країн до збройної боротьби на боці Хмельниччини. Наприклад, у 1648–1653 роках з цією метою до царського уряду в Москві приїхало чимало українських дипломатичних місій. У той же час гетьман підтримував досить регулярні стосунки з Туреччиною, метою яких було забезпечення турецького протекторату над Україною (це знову ж таки робилося в інтересах успішної боротьби проти Речі Посполитої). Подібним чином уряд Богдана Хмельницького «опікав» і Молдавію, для забезпечення союзницьких стосунків з якою гетьман двічі надсилав туди свої війська на чолі із своїм сином Тимофієм. Звичайно, були випадки, коли «батько Хміль» припиняв зносини з тією чи іншою країною, однак подібні факти слід пояснювати не непослідовністю гетьманської дипломатії, а тим, що Хмельницький знаходив собі більш перспективного партнера (так було, наприклад, у випадку із султанською Туреччиною у 1653 році, коли у виборі між двома можливими протекторатами – турецьким і російським – гетьман цілком справедливо віддав перевагу протекторату Росії).

Досить часто об'єктами гострої критики гетьмана Богдана Хмельницького і його оточення ставали кілька важливих сторінок історії Хмельниччини – відхід козацько-селянської армії від Львова у 1648 році, результати битви з польським військом у районі Зборова і зміст Зборівського договору. Так, в своїй «Коротенькій історії Козаччини» В. Антонович висловив відвертий подив з приводу того, що війська Хмельницького відійшли тоді від Львова на Схід, так і не взявши його, прозоро натякаючи на те, що у іншому випадку гетьман міг продовжити свій успішний похід на Захід, в результаті якого Річ Посполита як держава взагалі могла припинити власне існування¹⁵.

Таку «дивну» поведінку української армії і її керівника В. Антонович був схильний пояснювати низьким рівнем політичної культури Хмельниччини¹⁶. Він відверто жалкував з того, що повсталі не змогли полонити самого польського короля. В такому ж дусі втрачених можливостей Хмельниччини розмірковував і М.С. Грушевський, який підкреслював, що армія геть-

мана тоді цілком могла захопити Польщу або принаймні територію Західної України, але не зробила цього¹⁷.

Те, що Богдан Хмельницький не зробив цього, Михайло Грушевський вважав однією з найбільших помилок українського гетьмана. За М.С. Грушевським, Хмельницький волів зробити подібне пізніше, але конкретні можливості для цього були вже далеко не такими сприятливими, як у перший період українсько-польського військового протистояння¹⁸.

Суттєва хиба подібних інтерпретацій полягає в тому, що їхні автори підходять до розгляду вищезначених питань суто теоретично, а не конкретно-історично. Теоретично, звичайно, було б дуже добре для української держави, яка тоді народжувалась, щоб гетьман і польського короля у полон захопив, і ненависну більшості українців польську державу зруйнував. Однак суттєве питання полягає в тому, чи ставив тоді такі цілі сам Богдан Михайлович. Чимало фактів свідчать: ні, не ставив. Тоді, у перший період війни, Хмельницький ще не був налаштований щодо Речі Посполитої так радикально, як пізніше. У той час він вважав цілком за можливе існування України у межах королівсько-шляхетської Польщі – звичайно, за важливої умови, що українській землі польський монарх пожалує саму широку автономію, яка до цього ніколи не існувала. Відомо, наприклад, що Хмельницький тоді підтримав обрання на польський трон Яна Казимира, цим самим фактично визнаючи польську королівську державу. У світлі цього факту уявляється нелогічним, щоб гетьман бажав захопити в полон цього самого короля – навіть якщо він був його противником на полі брані. Крім того, критики цих дій лідера Хмельниччини не враховують ще один важливий фактор (безумовно, врахований самим гетьманом), який реально унеможлиблював ліквідацію Польщі. Сам гетьман, безумовно, враховував, що вступ його військ на корінні польські землі викличе, висловлюючись сучасною мовою, масову мобілізацію усього польського населення, в результаті чого виникла б нова, набагато більш сильна армія, що змогла б захистити польську незалежність від козаків та «хлопів». Крім цього, у цьому випадку цілком вірогідною могла б бути велика і різнопланова допомога Польщі з боку інших європейських країн, серйозно занепокоєних агресією гетьманської України.

Варто підкреслити, що Зборівську угоду, яка фактично завершила перший етап військового протистояння Речі Посполитої і Польщі, представники критичної історіографії Хмельниччини критикують помітно частіше і до того ж – помітно більш аргументовано. На їхню загальну думку, ця невдала для України угода була явно незакономірною з огляду на те, що «Малоросія» вийшла безумовним переможцем з війни з Польщею у 1648–1649 роках¹⁹. З точки зору українських інтересів, вони суто негативно оцінюють низку конкретних статей цієї угоди – зокрема, пункти про географічну обмеженість території козацької автономії, про чисельну обмеженість нового козачого реєстру і про можливість поновлення польською шляхтою своїх господарчих позицій на козацькій території²⁰. Природно, що подібний аналіз змісту Зборівської угоди привів М. Грушевського, В. Антоновича, П. Куліша та інших істориків до висновку про те, що, підписавши цю угоду, Богдан Хмельницький скривдив і навіть зрадив інтереси України²¹.

Зробимо спробу спокійно і неупереджено розібратися в тому, наскільки історично адекватними є такі погляди і оцінки. Звичайно, можна в цілому погодитись з творцями критичної концепції в тому, що зміст Зборівської угоди дійсно помітно контрастував з блиском військових перемог гетьманської армії, які мали місце до його підписання. Крім того, конкретні положення цієї угоди виразно контрастували з уявленням самого гетьмана і його воєначальників про те, якою мала бути народжена в боротьбі українська автономія. Зокрема, Хмельницький, безумовно, волів, щоб вона включала в себе всю чи принаймні більшу частину території України (а не три воєводства), щоб новий козацький реєстр склав не 40 тис., а принаймні 60 тис. чоловік, і щоб невідомі переважній більшості українського населення польські поміщики-шляхтичі назавжди втратили в Україні свої економічні позиції.

Але разом з тим було б досить тенденційно і спрощено тлумачити Зборівську угоду як кривду і зраду українців з боку Хмельницького. На нашу думку, вищезгадані негативні висновки можна серйозно заперечити принаймні з двох позицій. По-перше, Хмельницького можна було б цілком справедливо

вважати зрадником, якби він після усіх своїх перемог і без будь-яких серйозних причин на те повернув український народ до стану, який існував після оприлюднення відомої «Ординації» 1638 року (за змістом якої, зокрема, козацтвом мав керувати не свій, український гетьман, а призначений «згори» польський комісар, сам козацький реєстр набував суто символічної кількості, а про будь-яку автономію України у складі Речі Посполитої вже і годі було говорити). Поставимо принципово важливе питання: чи означав стан української землі, визначений Зборівською угодою, кроком вперед у порівнянні зі станом, який визначила «Ординація» 1638 року? Поза всяким сумнівом, означав. Там, де раніше взагалі не існувало ніякого українського автономного правління, нарешті виникла своя, українська автономія з гетьманською адміністрацією на чолі. І хоча ця автономія виявилася дійсно обмеженою, все ж таки, охопивши землі Київщини, Чернігівщини і Брацлавщини, вона поширилась на сотні тисяч українців. Там, де раніше козацький реєстр був символічним, було створено 40-тисячне козацьке військо – велика армія за поняттями не тільки XVII-го, а й XX та XXI століть. Там, де раніше всюди, де йому хотілося, перебувало польське каральне військо, тепер, відповідно до одного з пунктів Зборівської угоди, польським військам заборонялося бути присутніми на території трьох воєводств України, а єдиною збройною силою там ставали українські козацькі полки. І нарешті, там, де ще так недавно православне духовенство зазнавало значних утисків з боку польських представників католицької віри, воно повністю відновило свої права.

По-друге, ніколи не варто забувати (як нерідко «забувають» критики Богдана Хмельницького) ті конкретні обставини, за якими була укладена Зборівська угода. Серйозною обставиною, яка підштовхнула гетьмана до цього кроку, стала ультимативна вимога союзників – татар козакам замиритися з польським королем, які у іншому випадку загрожували перейти на бік Речі Посполитої. Крім того, така позиція татар, які були зацікавлені не в рішучій перемозі однієї з воюючих сторін, а в компромісному та нестабільному мирі між ними, «вагітному» новими військовими конфліктами (ці конфлікти об'єктивно ослабляли

як Річ Посполиту, так і Україну на користь ханського Криму), у значній мірі визначила і зміст Зборівської угоди, і, зокрема, її найбільш неприйнятний для населення України пункт про відновлення господарчих позицій польських поміщиків в Україні. Отже, якщо прийняти до уваги ці дві обставини – з одного боку, безперечний крок вперед Зборівської угоди у зрівнянні з «Ординацією» 1638 року, а також у значній мірі вимушений характер цієї угоди, то можна зробити висновок, що зрадником свого народу Богдан Хмельницький не був.

Нерідко свою досить дискусійну думку про «зраду Хмельницького» його опоненти і критики намагалися і намагаються підкріпити також і більш солідними з нашої точки зору аргументами. В їхньому розумінні суспільний лад української автономії, утворений після укладення Зборівської та Білоцерківської угод, був типово антинародним ладом, реальні порядки якого вступили у кричущу протиріччя з нагальними потребами переважної більшості українців. Богдана Хмельницького звинувачують і в свідомій підтримці поміщиків-шляхтичів, що поверталися у свої маєтки, і у його наказах значній кількості селян, яким не вдалося увійти до 40-тисячного козацького реєстру, повернутися до свого дореволюційного кріпосного стану²². Варто зазначити, що у таких поглядах представників критичної історіографії Хмельниччини фактично підтримують навіть ті їхні колеги-опоненти, які ставляться до Богдана Хмельницького і до очолюваного ним руху в цілому позитивно. Так, відомий український історик Дмитро Дорошенко підкреслив в одній із своїх праць, що 1652 року така політика гетьманської адміністрації викликала масові козацько-селянські заворушення, гаслами яких стала боротьба не тільки проти Речі Посполитої, а й проти «польського ставленика» і «зрадника» Хмельницького²³. Чимало подібних фактів наводиться і в працях широковідомих дослідників Хмельниччини – І. Крип'якевича, В.А. Смолія, Степанкова та інших.

Заради справедливості слід підкреслити, що згадані вище ці та інші історики мали і мають вагомі підстави для того, щоб утриматись від позитивних оцінок того автономного ладу, який з перервами існував в Україні з 1648 до 1653 року. Внутрішня

політика адміністрації Богдана Хмельницького тоді і дійсно велась у значній мірі всупереч інтересам широких козацько-селянських мас, природним наслідком якої стали великі народні повстання. Тоді у козацького гетьмана з'явився, крім польського, ще один і до того ж маловідомий фронт – фронт боротьби проти радикально налаштованих внутрішніх противників гетьманської влади. Однак, на нашу думку, навіть все це не дає серйозних підстав для звинувачення Хмельницького у зраді національних інтересів України. По-перше, як ми вже зазначали, такий суспільно-політичний лад був для гетьмана аж ніяк не ідеалом, а, висловлюючись словами одного відомого політика, сумною необхідністю, викликаною обставинами, що від Хмельницького ніяк не залежали. По-друге (і це слід підкреслити особливо), козацький гетьман зробив тоді чимало для того, щоб якщо і не звести нанівець, то хоча б пом'якшити найбільш одіозні статті Зборівської та Білоцерківської угод. В.Антонович наводить у одній із своїх праць важливий і показовий факт. Під сумнівним приводом того, що кожний реєстровий козак повинен був мати п'ять помічників, Хмельницький неофіційно повів справу до того, щоб реальний козацький реєстр збільшився до 200 тис. (!) чоловік²⁴. Такий захід мав два важливих наслідки: з одного боку, він значно збільшував кількість селян, які бажали позбавитись свого кріпосного статусу, а, з іншого, суттєво ослаблював економічні позиції шляхтичів, які повернулися і на яких ці селяни-кріпаки мали працювати. (На жаль, цей факт суттєво не вплинув на загальну негативну оцінку В. Антоновичем як самої Зборівської угоди, так і козацької автономії, що вона виникла після нього²⁵). І, нарешті, по-третє, Хмельницький ніколи не розглядав такий стан справ у «своїй» автономії як постійний і практично ніколи не втрачав можливостей для того, щоб створити в Україні повністю новий суспільний лад, позбавлений характерних пережитків минулого (для цього, як відомо, він неодноразово відновлював військові дії проти Польщі).

Цей новий лад по-справжньому з'явився пізніше, тільки у 1654 році. Що ж уявляли собою гетьманська Україна і її керівник – гетьман Богдан Хмельницький у той час в інтерпретаціях критично мислячих щодо Хмельниччини істориків?

П. Буцинський вважав, що «батько Хміль» був не народним вождем, а виразником інтересів української козацької шляхти і кріпосником, який взяв за суспільний взірець польські шляхетські порядки²⁶. Ще більш категорично висловлювався П. Куліш, який намагався зобразити гетьмана як виразника класових інтересів дуже вузького кола самих заможних українських шляхтичів²⁷. На думку цього історика, то було природньо з огляду на те, що сам Хмельницький, захопивши власність кількох польських магнатів, став одним з найбагатших українців свого часу²⁸.

Частина істориків не згадує про «елітарно-козацьку» суть Хмельницького, але визначає його як суто керівника реєстрового козацтва, який, на їхню думку, не мав практично нічого спільного ані з селянством, ані з запорізьким низовим козацтвом²⁹. Варто зазначити, що у цих двох варіантах тлумачення соціально-класової суті Б. Хмельницького і тодішньої гетьманської влади є спільні риси, – зокрема, спроба зображувати гетьмана як виразника інтересів не більшості, а саме меншості українського народу.

Об'єктом критичних оцінок також нерідко були гетьман Хмельницький як цивільний адміністратор та очолювана ним козацька адміністрація. На думку М.С. Грушевського, Хмельницький був великим сином українського народу, але великим перш за все як військовий керівник (за М.С. Грушевським, гетьман уявляв досить типового воєначальника-завойовника східного типу³⁰). При цьому історик прозоро натякав на те, що у вирішенні невійськових справ Хмельницький був набагато слабкішим. Щоправда, Михайло Сергійович вважав, що гетьман створив непогану адміністрацію, однак при цьому давав зрозуміти, що її функціонування було далеко не бездоганим.

Частину вищезначених поглядів ніяк не можна вважати такими, які відповідають історичній правді. Зокрема, Хмельницький аж ніяк не бажав відтворити в Україні польські магнатсько-шляхетські порядки – хоча б тому, що велика магнатська власність, притаманна аграрному ладу Речі Посполитої, була практично повністю знищена в ході його повстання. Характерний факт навів відомий український історик В. Ли-

пинський. Свого часу гетьман рішуче відхилив прохання українського магната Ю. Немирича про відновлення його великої земельної власності³¹. Крім того, стосовно того, що гетьман начебто волів відновити в Україні притаманне Речі Посполитій кріпосництво, взагалі не існує ніяких доказів.

Звичайно, слід погодитись з думкою про те, що сам Богдан Михайлович був перш за все козацьким вождем, і саме інтереси реєстрового козацтва були йому найбільш близькими. Але аж ніяк не варто абсолютизувати цей факт і на такій підставі стверджувати, що гетьман ніколи не був лідером інших суспільних верств українського селянства і запорізького (низового) козацтва. З одного боку, його заклики до боротьби проти «лядської неволі» відповідали нагальним потребам не тільки козаків-реєстрівців, а й селян та козаків-запорожців. З іншого боку, саме за влади цього гетьмана українські селяни перестали бути кріпаками, а козаки-запорожці отримали гарантію збереження своїх віковичних вольностей.

Звичайно, можна довго (і, на наш погляд, здебільшого непродуктивно) дискутувати з приводу того, в якій сфері українського життя гетьман Хмельницький зіграв більшу роль, а в якій – меншу. Однак у абиякому разі була досить значною роль гетьмана у створенні і функціонуванні нової, козацької адміністрації, яка, на наш погляд, уявляла собою варіант військової влади. По-перше, керівник Хмельниччини був першим в українській історії, хто таку адміністрацію створив. По-друге, будучи військовим, цей адміністративний апарат функціонував (і особливо – на ті часи) досить ефективно. Слід до цього додати одну досить слушну думку об'єктивного польського історика Людвіка Кубали, який, далеко небезпідставно порівнюючи Богдана Хмельницького з лідером англійської буржуазної революції Олівером Кромвелем, при цьому зазначав, що, на відміну від керівника англійських революціонерів, який під час свого правління використав добре налагоджений старий адміністративний апарат британської монархії, український гетьман створив власну адміністрацію буквально з нуля³².

Як відомо, у січні 1654 року почався новий етап в історії Хмельниччини, який ознаменувався встановленням протекто-

рату царської Росії над Україною. У працях істориків-критиків Хмельниччини можна зустріти критичну думку про те, що з Переяславської угоди розпочався процес поступової інтеграції України до складу Росії. В. Антонович вважав найбільш винними в цьому авторів «Березневих статей». Історик підкреслював, що саме погана підготовка цього документу дала російським урядовцям можливість розпочати інкорпорацію України до складу російської держави³³. Таку думку запеклого противника Хмельниччини можна, очевидно, зрозуміти таким чином, що «Березневі статті» містили пункти, реалізація яких вела до встановлення тієї чи іншої ступені залежності України від Росії.

На жаль, зміст «Березневих статей», як відомо, не дійшов до нас у повному обсязі. Але ті пункти цієї російсько-української угоди, які нам відомі, не дають змоги підтвердити такий висновок В. Антоновича. У січні 1654 року цей договір з царської Росією уклала по суті незалежна гетьманська держава, незалежність якої була підкріплена такими пунктами угоди, як наявність на її території гетьманської адміністрації, підпорядкованого їй 60-тисячного козацького війська, можливістю розвивати вільні дипломатичні стосунки з різними країнами, і т.д.³⁴ У зв'язку з цим В'ячеслав Липинський слушно зауважив, що, складаючи «Березневі статті», їх автори навіть уявити собі не могли, що колись справа дійде до повної залежності української держави від російської.

Завершуючи нашу статтю, зазначимо, що критична українська історіографія Хмельниччини сформувалась під впливом кількох чинників історико-методологічного характеру, а саме: безпосереднього впливу політично тенденційної польської історіографії, ще більш критичної щодо Хмельниччини, ніж українська; формування історичних поглядів, виходячи від чисто розумових конструкцій, а не з глибокого вивчення конкретної і доволі складної історичної практики (як наприклад, у випадку з уявленням про намагання Хмельницького відтворити в Україні шляхетсько-магнатський устрій; перебільшення і абсолютизації певних деструктивних рис Хмельниччини при повному або принаймні частковому ігноруванні її креативних рис (зокрема, питання про руйнівні аспекти широкого суспільного руху на

чолі з Хмельницьким) та деякі інші. Саме такі методологічні вади не дозволили представникам критичної негативної концепції Хмельниччини правильно зрозуміти і відтворити цілу низку важливих питань історії цього руху. Разом з тим, на наш погляд, можна вести мову і про певну позитивну роль подібних поглядів – хоча б тому, що вони у певній мірі стоять на заваді тих вітчизняних істориків, які схильні подавати історію руху на чолі з Хмельницьким у надто вже позитивному і навіть ідеалізованому дусі.

¹ Дорошенко Д. Нарис історії України. – Київ, 1992. – Т. 2. – С. 6.

² Куліш П. Хмельницщина. – Санкт-Петербург, 1861. – С. 43–45.

³ Там само. – С. 45.

⁴ Див.: Дорошенко Д. Вказ. праця. – Т. 2. – С. 4.

⁵ Куліш П. Вказ. праця. – С. 58, 63.

⁶ Там само. – С. 64.

⁷ Антонович В. Коротка історія Козаччини. – Київ, 1991. – С. 73–74.

⁸ Грушевський М. Історія України-Русі. – Київ, 1997. – Т. IX. – Ч. 2. – С. 1504.

⁹ Костомаров Н. Богдан Хмельницький. – Санкт-Петербург, 1904. – Ч. IV.

¹⁰ Дорошенко Д. Вказ. праця. – Т. 2. – С. 15.

¹¹ Антонович В. Вказ. праця. – С. 78; Грушевський М. Вказ. праця. – С. 1494.

¹² Там само. – С. 1499–1500.

¹³ Там само. – С. 1499.

¹⁴ Куліш П. Вказ. праця. – С. 96.

¹⁵ Антонович В. Вказ. праця. – С. 84.

¹⁶ Там само. – С. 84.

¹⁷ Там само. – С. 84; Грушевський М. Вказ. праця. – С. 1491.

¹⁸ Там само. – С. 1491.

¹⁹ Див.: Антонович В. Вказ. праця. – С. 85.

²⁰ Там само. – С. 85.

²¹ Див.: Там само. – С. 85; Куліш П. Вказ. праця. – С. 80; Грушевський М. – С. 1493.

- ²² Антонович В. Вказ. праця. – С. 85.
- ²³ Куліш П. Вказ. праця. – С. 80.
- ²⁴ Антонович В. Вказ. праця. – С. 86.
- ²⁵ Там само. – С. 85.
- ²⁶ Буцинский П. О Богдане Хмельницком. – Санкт-Петербург, 1982. – С. 75.
- ²⁷ Куліш П. Вказ. праця. – С. 81.
- ²⁸ Там само. – С. 81.
- ²⁹ Див.: Грушевський М. Вказ. праця. – С. 1501–1502.
- ³⁰ Грушевський М. Вказ. праця. – С. 1496.
- ³¹ Липинський В. Україна на переломі (1657–1659). – Відень, 1920. – С. 216.
- ³² Дорошенко Д. Вказ. праця. – Т. 2. – С. 47–48.
- ³³ Антонович В. Вказ. праця. – С. 91.
- ³⁴ Липинський В. Вказ. праця. – С. 121–136.